

1600-talets skolsystem tar form

ÖRJAN SIMONSON*

Folkrörelsearkivet för Uppsala län

Pontus Folkesson, *Att skola en stormakt: Framväxten av 1600-talets skolsystem genom lokalsamhällets aktörer* (Historiska institutionen, Stockholms universitet 2024). 322 s.

Avhandlingens utgångspunkter, undersökning och huvudsakliga resultat

Det svenska skolväsendet var vid 1600-talets början rätt outvecklat och fyllde varken kyrkans eller kronans behov av att rekrytera utbildat folk. Vid seklets mitt var situationen en annan. Konkurrensen om prästtjänster hade hårdnat i takt med att fler utbildats för ämbetet och trots att kronans förvaltning växt oroades adeln över de alltfler utbildade borgarsöner som fick tjänster. Drottning Kristinas skolordning 1649 gav rikets skolväsende en systematik med få motsvarigheter i andra länder. Utvecklingen fram till 1649 års skolordning har varit känd endast i några huvuddrag. Pontus Folkessons avhandling fördjupar kunskapen väsentligt och ifrågasätter också en förenklad bild av skolans framväxt som ett resultat av i huvudsak ett antal kungliga resolutioner.

Pontus Folkesson undersöker gymnasie- och stadsskolornas framväxt från och med Gustav II Adolfs resolution om gymnasieskolor 1620 till och med drottning Kristinas skolordning 1649. Undersökningen fokuserar på skolor i Strängnäs och Västerås stift (Mälardalen). Syftet är att analysera 1620 års skolreform, skolornas expansion och framväxten av det skolsystem som drottning Kristinas skolordning fastställde. Som avhandlingens titel antyder, vill Folkesson också påvisa riktigheten i hypotesen att lokalsamhällets aktörer varit drivande i skolsystemets utveckling.

I en analys av den kungliga propositionen, prästerskapets svar och den kungliga resolutionen daterad 13 april 1620, undersöks Gustav II Adolfs och prästerskapets olika motiv till skolreformen. Gustav II Adolf önskade förbättra utbildningen för tjänst inom prästämbetet såväl som inom regemen-

* Docent i historia.

tet (kronans militära och civila förvaltning). Dock behövde det ske inom givna finansiella ramar. Därför skulle stiftsstädernas katedralskolor utvecklas till gymnasier och stärkas finansiellt på bekostnad av köpstädernas skolor. Undervisningsämnen skulle vidgas och anpassas till förvaltningens krav på kunskaper i matematik, politik och juridik. Prästerskapet bejakade förslaget, även om det fortsatt mest intresserade sig för predikoämbetets behov. Borgerskapet deltog inte i remissrundan till 1620 års skolreform, trots att det var köpstädernas skolor som skulle drabbas av de indragna medlen.

Borgerskapets reaktioner under 1620- och 1630-talet visade att det var angeläget om den egna stadens skola, men ibland kritisk över att undervisningen blev för avancerad och inte innehöll sådant som var nyttigt för städerna, som räkenskap och bokföring. Det opponerade sig mot de indragningar av kyrkotionde som hotade skolornas verksamhet. I biskoparnas ögon var däremot stadsskolorna endast supplementära och i bästa fall ett rekryteringsfält till stiftsstädernas gymnasier. Städerna borde själva bekosta lön till en skolmästare och inte kräva av kyrkotiondet, menade biskoparna. Inom prästerskapet utmärkte sig biskoparna Johannes Rudbeckius i Västerås och Laurentius Paulinus Gothus i Strängnäs. De eftersträvade en resursstark skola för prästämbetets behov och omhuldade de gymnasieskolor som enligt resolutionen 1620 anlades i stiftsstäderna.

Under 1630-talet svängde biskoparnas bort från sitt tidigare kritiska synsätt på stadsskolorna (som de började kalla trivialskolor) och de blev istället dessas protagonister inför regeringen. Även förmyndarregeringen svängde och tog 1636 initiativ till att utveckla en ny skolordning: det blev grunden till drottning Kristinas skolordning 1649. I skolordningen fick trivialsskolorna rollen som förberedande till gymnasierna, vilka i sin tur förberedde för studier i akademien.

Folkesson undersöker också skolornas ekonomiska förutsättningar och hur den påverkades av överföringen av finansiering, framför allt kyrkotionde och rättigheter till sockengång, från stadsskolorna till gymnasier. Stadsskolornas ekonomi ansträngdes väsentligt på grund av detta och tidvis låg undervisningen nere, även om alla undersökta stadsskolor (Örebro, Arboga, Södertälje och Nyköping) lyckades överleva på sikt.

Gymnasierna i Strängnäs och Västerås kunde tvärtom expandera. Folkessons undersökning, med hjälp av ett komplicerat, fragmentariskt och ibland svårfunnet källmaterial, förtjänar verkligen att framhållas som väl genomförd. Källmaterialet kan visserligen inte utnyttjas för en säker och detaljerad kvantitativ analys av skolekonomin, men belyser väl det ekonomiska handlingsutrymme skolorna hade. Kyrkotionde och sockengång (den rätt till reglerad tiggarrått elever och ibland även lärare hade i socknarna) var viktiga intäkter och något stadsskolorna kämpade för att återfå. Därtill

fanns intäkter från donationer, fastigheter och så kallade accidentier, det vill säga extraordinarie inkomster från kollekt, sakören, inskrivningsavgifter, privatundervisning eller för deltagande med sång eller i processioner vid olika kyrkliga förrättningar.

Eleverkryteringen undersöks i ett eget kapitel, med hjälp av bevarade skolmatriklar och liknande sammanställningar. Även för denna undersökning bör Folkessons metodiska skicklighet framhållas. Undersökningen vidgas till att också omfatta Uppsala akademi och Linköpings gymnasium. Sammantaget konstateras en kraftig ökning av elevantalet mellan 1620 och 1649. Källmaterialet ger grund för att undersöka elevernas geografiska och sociala bakgrund. Stadsskolorna rekryterade mer lokalt än gymnasierna som omfamnade hela stiftet. En anmärkningsvärt stor andel var bondsöner (42 %), följt av prästbarn (18,2 %) och borgarbarn (8,7 %). De reformerade stads- och gymnasieskolorna medverkade till en social mobilitet för inte minst bondsönerna som ofta avancerade till präster. Det är ett resultat som skiljer ut denna period från senare perioder.

Var skolsystemet ett projekt för lokalsamhällen?

Folkesson framhåller både i avhandlingstiteln och i sitt syfte att undersökningen ska påvisa den viktiga roll lokalsamhällets aktörer hade för skolsystemets utveckling. Folkesson kritiserar tidigare utbildningshistorisk forskning för att ha lagt för stor vikt vid kungamakt och regeringar som skapat skolordningar och för att domineras av ett perspektiv som uppfattar disciplinär maktutövning bakom inrättandet av skolor och utbildning. Folkessons slutsats är att skolornas framväxt inte var ett resultat av ett statligt ovanifrånprojekt, utan av en sammanvävning av förhandlingar, konflikter och omstruktureringar på olika nivåer i samhället. Det vore inte rättvisande att beskriva de i avhandlingen undersökta skolorna som inrättningar för social disciplinering av en bråkig underklass, eller som något bara staten ville inplantera i städerna. Både prästerskap och städernas borgerskap värnade om att ha skolor i sina stiftsstäder och köpstäder. Förmyndarregeringen reagerade snarast på initiativ underifrån när den påbörjade arbetet med 1649 års skolordning.

Det går att instämma i den allmänna slutsatsen, men samtidigt är Folkessons syfte att visa att lokalsamhällets aktörer hade ett avgörande inflytande problematisk. För vilka är dessa lokalsamhällets aktörer? Bland de mest framträdande återfinns bland andra borgmästare och två av Sveriges mest framträdande biskopar: Johannes Rudbeckius och Laurentius Paulinus Gothus. Förutom skolorna själva är domkapitel och magistrat viktiga institutioner. Något tänjer detta på den vanliga förståelsen av vilka som är 'lokalsamhällets aktörer' och vad lokalsamhället kan tänkas vara. Med västra

Mälardalsområdet som undersökningsområde rör det sig inte heller om en geografisk periferi. Stockholm var ännu på väg att bli huvudstad under 1620-talet. Centralmakten hade inte heller hunnit bli en byråkratisk apparat som härskade med direktiv och en vittförgrenad civil administration. Det var en ständerstat som fick förlita sig just på den typ av förhandling mellan kungen och prästerskapet som Folkesson beskriver skedde 1620. Ett av avhandlingens intressanta resultat är att Folkesson pekar på gymnasiernas centrala roll i en "stiftsformering" under 1620- och 1630-talet; ett viktigt resultat av flera som visar på prästerskapets betydelse i skolfrågan, men där dikotomin centralmakt och lokalsamhälle blir otymplig. Kyrkoorganisation och prästeståndet bör förstås som någonting annat än liktydigt med 'lokalsamhälle'.

Teori och metod

Frågan om lokalsamhällets aktörer som ett analysredskap hade behövt lösas i avhandlingens inledande kapitel, där syfte, frågeställningar och teoretiska utgångspunkter formuleras, metod och forskningsläge redovisas och avgränsningar motiveras. Men här finns vagheter. Det är svårt att få samman rambetingelserna till en fungerande helhet. Avhandlingen avser enligt syftet att ge nya perspektiv åt tre forskningslägen: utbildningshistoria, urbanhistoria och statsformering. Bara det förstnämnda forskningsläget får emellertid en mer omfattande redogörelse. Syftet vidgar avhandlingen från det utbildningshistoriska paradigmet, men trots allt är det endast det utbildningshistoriska forskningsläget Folkesson redovisar och förhåller sig till – och gör det väl ska sägas. Urbanhistoria och statsformering diskuteras istället i teoriavsnitt. Dessa är i och för sig utformade som forskningslägen mer än teorigenererande avsnitt. Som forskningslägen är de emellertid inte heller uttömmande, utan redovisar sökandet efter sådan förebildlig forskning som framhåller lokalsamhällets aktörer. Jag saknar en diskussion om "stat", "lokalsamhälle" och dess aktörer i avhandlingen, utgående från det omfattande forskningsläge som tidigare utnyttjat begreppen och tydliggjort dem som teoretiska begrepp. Teoridelen utmynnar i en användning av pedagogikens läroplansteori, tillsammans med begreppet intresseaggregering, vilket utnyttjats av historikern Jan Glete för att beskriva grunden för allianser mellan en framväxande militär-fiskal stat och lokala eliter. Läroplansteorin blir främst ett schema över olika faktorer som ska tas i beaktande vid en läroplansanalys: en analys av läroplanens innehåll, mål och form, av ramfaktorer som påverkar läroplanens genomförande, och till sist läroplanens progressionsfaser (läroplanens genomförande och utveckling över tid). I avhandlingsdispositionen har en del av läroplansteorins terminologi satt spår i en form av rubrik före kapitelrubriken: formulering (kap. 2 skolreformen

1620), förutsättningar (kap. 3 skolornas finansiering), transformering (kap. 4 domkapitlen och borgerskapet) och realisering (kap. 5 elevrekryteringen). Läroplansteorin motiverar avhandlingens disposition men jag har svårt att se läroplansteorin i användning i undersökningarna. Som tematik för avhandlingens undersökningskapitel blir läroplansteorins progressionsfaser också ett extra lager till de fyra frågeställningar Folkesson först formulerar. Avhandlingen hade vunnit på om relationen mellan frågeställningarna och läroplansteorins progressionsfaser blivit tydligare förklarad. Syfte, frågor, forskningsläge och teori är avsnitt i avhandlingen som inte hänger väl ihop och som utgör avhandlingens svaga sida.

Läroplansteorin är i Folkessons användning mer en metod, en analysmodell. Som sådan beskrivs den mest utförligt i avhandlingens inledningskapitel. Hur långt 1600-talets framväxande skolsystem och intressebrytningarna som omgärdar det tål att framställas i analogi med en läroplan kan man fråga sig, men Folkesson följer här en pedagogikvetenskaplig praxis för läroplansanalys, där "läroplanen" betraktats också som en icke manifest läroplan i en vid samhällskontext.

En annan metod hämtar Folkesson från utbildningshistorikern Nancy Beadie: tillgångsriktad metod, eller "go for the money" för att kunna analysera skolornas ekonomiska möjligheter och beroenden, vilket Folkesson utnyttjar med bra resultat. Folkesson använder den delvis som en kvantitativ metod och studien genererar förvisso resultat i form av högre och lägre summor, krympande och tillväxande budgetar och skiftande andelar för olika finansieringsformer. Det är dock fragmentariska och osäkra uppgifter som ger begränsat utrymme för seriell analys. Den viktigaste intäkten, kyrkotiondet, har Folkesson dessutom svårigheter att identifiera. Den ligger utanför skolornas egna räkenskaper och inflytande. Den kvalitativa delen av analysen är väl så viktig – vilka var intäktsposterna, vilka hade inflytande över dem, och vilka aktiviteter krävdes av skolorna för att få dem? En kvantitativ metod, och en geografisk analys, är mer framhävda i undersökningen av elevrekryteringen.

Vad som ändå främst bör framhållas när det gäller Folkessons metod är hans behärskande av arkiven och arkivhandlingarna. Källkritisk metod kallas det ibland, men då innefattas här även konsten att identifiera användbara arkiv, kombinera och pussla ihop den information som kan hämtas från skilda arkivhandlingar och förstå innehållet i dem. Folkesson har utnyttjat otryckt material från Kammarkollegiet, Lantmäteriverket, Oxenstiernska samlingen (korrespondens), Riksregistraturet, magistratsprotokoll, domkapitelsarkiv, Örebro länsstyrelses arkiv, skolarkiv bevarade i stadsarkiven i Västerås och Örebro, med flera arkiv. Därtill kommer tryckta kyrko- och skolordningar och andra tryckta källor och ett antal digitala resurser. Det är

ett material som kan vara komplicerat att tolka till innehållet. Det behärskar Folkesson och han förstår att pragmatiskt välja teknik, gå in i en fördjupande språklig tolkning när så krävs, att räkna eller analysera geografisk distribution på en kartbild när det låter sig göras. Det är avhandlingens starka sida.

Avslutning

Folkesson har i sin avhandling kunnat visa hur skolväsendet 1620–1649 omvandlades från ett tillstånd av parallella system till ett sammanhängande system, med en finansiering tryggad av kronans skolstat. Köpstädernas flora av skolformer sammanfördes till trivialskolor, ett förberedande stadium till gymnasiestudierna, i sin tur förberedande inför akademierna. Vidare visar avhandlingen att skolorna 1620–1649, till skillnad från följande perioder, hade en hög andel elever från lägre sociala skikt, särskilt från allmogen. Jag har varit kritisk till Folkessons övergripande hypotes om lokalsamhällets aktörer, men det hindrar inte att resultaten fördjupar våra kunskaper om prästerskapets, i synnerhet biskoparna Johannes Rudbeckius och Paulinus Gothus program och strategier för gymnasieskolorna och köpstädernas agerande för sina stadsskolor. Att det är en skolhistoria som inte kan reduceras till Gustav II Adolfs resolution 1620 och drottning Kristinas skolordning 1649, står klart efter Folkessons studier. De skiftande intäkterna skolorna hade visar på en viss resiliens och är i mitt tycke det bästa belägget för lokalsamhällets engagemang för sina skolor.